

*За традицією навчальний рік
в Національному університеті
«Києво-Могилянська академія»
починається відкритою лекцією
Почесного професора Університету,
відомого в світі вченого.
Починаючи з 1992 року
могилянці мали можливість почути:
мовознавця Юрія Шевельова,
географа-кліматолога Лоуренса Майсека,
філософа Поля Рікера,
історика Романа Шпорлюка,
філософа, релігієзнавця Роланда Піча,
філологів Івана Фізера,
Ярослава Розумного,
політолога Богдана Кравченка,
філософа Сергія Аверінцева,
поета Ліну Костенко,
літературознавця Миколу Жулинського,
фахівця з питань стратегії
та розвитку бізнесу Адріяна Сливоцького,
поета й державного діяча Дмитра Павличка,
фахівця з оптимізації бізнес-процесів та управління
технологіями Карла Цайнінгера,
фахівця з менеджменту в охороні здоров'я Віма Гроота,
літературознавця, громадського
та політичного діяча Івана Дзюбу,
відомого польського політолога Адама Міхніка,
відомого українського письменника, перекладача,
історика літератури Валерія Шевчука,
економіста та громадського діяча Богдана Гаврилишина,
визначного кримськотатарського
та українського політика Рефата Чубарова.*

A stylized, handwritten signature in black ink. The signature is composed of several fluid, overlapping loops and lines, characteristic of a cursive or calligraphic style. It is positioned centrally below the portrait.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

ЩО ЗАЛИШИЛОСЯ
ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ?

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2010

УДК 123 (477)
ББК 66.3 (4Укр)
Г85

Інавгураційна лекція
Почесного професора Національного університету
«Києво-Могилянська академія».
1 вересня 2010 року

У лекції відомий український історик, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка та Українського католицького університету, Почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» аналізує спадок Помаранчевої революції у ширшому історично-порівняльному контексті. Відповідно до цієї перспективи, ключовим питанням у Помаранчевій революції є Україна як модерний продукт. Доки переможна еліта буде брати владу заради влади, а не заради модернізаційних стрибків, доти Україна приречена на повільну еволюцію, якщо не стагнацію.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

- © Грицак Я. Й., 2010
- © НаУКМА, 2010
- © Міжнародний благодійний фонд відродження Києво-Могилянської академії, 2010
- © Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010

ISBN 978-966-518-549-9

I

Є два способи відповісти на запитання: «Що залишилося після Помаранчевої революції?» – правильний і неправильний – чи, радше, не зовсім правильний. Почну з останнього, бо він простіший. Його логіка подібна до логіки бухгалтерської книги: порахувати в одній колонці, чого не було перед Помаранчевою революцією, у другій – що після неї появилось, а тоді, як баланс, пробувати визначити, що тепер від цього «після» лишилося.

Ось мій короткий – хоча припускаю, зовсім не повний – перелік.

Перше, що лишилося після Помаранчевої революції – це свобода вибору. Помаранчева революція була спровокована бажанням українців вільно вибрати свою владу. Так було у 2004-му, так залишилося

у році 2010. Хоча це й звучить парадоксально, але перемога Януковича у 2010 р. є переконливим доказом того, що Помаранчева революція таки перемогла — бо його вибрали у вільних виборах.

Говорячи у ширшому контексті, Україна демонструє одну тенденцію, не знану досі на колишньому радянському просторі, за винятком балтійських країн: тут відбувається регулярна зміна влади демократичним, ненасильницьким шляхом. Від 1991 р. тут кожна партія влади зазнає поразки. Винятком був лише 1999 р., коли Кучмі, завдяки численним маніпуляціям, вдалося утримати владу на ще одну каденцію. Тоді Кучма виразно наслідував російський зразок, коли у 1998 р. хворому і вкрай непопулярному Єльцинові вдалося нав'язати себе ще раз більшості російських виборців. У 2004 р., здавалося, Кучма піде далі у наслідуванні російського зразка, призначивши, як Єльцин із Путіним, свого наступника.

Помаранчева революція уневажнила цю спробу. Вона повернула до старої тенденції: влада й далі продовжує програвати вибори. Щоб дізнатися, що лишилося від Помаранчевої революції, треба би дочекатися наступних президентських виборів. Поки що нова влада робить усе, щоб, подібно до Кучми, унеможливити цей варіант. Чи їй це вдасться — побачимо.

Друге, що залишилося від Помаранчевої революції, — це нова історична пам'ять українського суспільства. Ющенкові дорікають, що він занедбав сучасне заради минулого. Як в античній байці про короля Мідаса, все, чого торкалася його рука, стало непридатним для вжитку. Те саме можна сказати й про його

політику історичної пам'яті. Досить згадати, як порівняно легко новій владі вдалося відмінити накази Ющенка про присвоєння Шухевичу та Бандері звання Героя України. Є, однак, один важливий виняток: голод 1932–1933 рр. Пам'ять про нього якщо й існувала перед Помаранчевою революцією, то була дуже змаргіналізованою. Після революції голод не тільки перемістився у центр історичної пам'яті — за роки правління Ющенка в Україні утворився не існуючий раніше національний консенсус, що а) голод був спланований та що б) він мав характер геноциду. Щодо першого, цей консенсус склався у 2007 р., рік після прийняття Верховною Радою резолюції про голод 1932–1933 рр. Щодо голоду як геноциду, то у 2007 р. згода щодо цього охопила усю Україну, окрім Сходу¹. Опитування березня 2010 р. показало, що тепер навіть Схід уже не є винятком, а кількість людей на Півдні, що вірять у голод як геноцид, більша навіть ніж на Півночі².

Зводячи перше і друге, можемо сказати, що одним із головних наслідків Помаранчевої революції було радикальне розходження України і Росії. Вони не лише мають різну історичну пам'ять і слідуєть

¹ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 р. під назвою «Населення України щодо визнання голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc.

² Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами, 29 березня 2010 р., опитування проведено Соціологічною групою «Рейтинг», доступне за адресою: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13705/>.

різними політичними траєкторіями — вони, як виглядає, близько підійшли до точки, після якої нема уже вороття. Олександр Ціпко недавно признався, що коли Єльцин у 1991 р. годився на самостійність України, він та його соратники були переконані, що це не надовго і що рано чи пізно Україна повернеться до Росії, і то на колінах ¹. Помаранчева революція дала надію, що з таким сценарієм можна попрощатися. Емпіричним доказом цього стало — чи не вперше за історію українсько-російських відносин — різке погіршення ставлення російського суспільства до України, аж до тої міри, що більшість росіян у 2008 р. вважали її ворожою державою ².

Помаранчевій революції не вдалося посадити злодіїв у тюрми чи кардинально змінити систему влади. Їй вдалося, однак, утвердити Україну як самостійну, хоча й не стабільну демократію на колишньому пострадянському просторі, єдину поза балтійськими республіками й Грузією.

Теперішній уряд Януковича є урядом реваншу, що має на меті звести цей спадок Помаранчевої революції до мінімуму. Поки що йому багато що вдається. Але це «поки що». Побачимо, які будуть результати при кінці його каденції.

Такою була би найпростіша і не зовсім правильна відповідь на запитання «Що залишилося від Помаранчевої революції?».

¹ *Александр Ципко*. Сталин, голодомор и дружба народов // Известия. — 2008. — 16 декабря.

² «Украина и Россия теряют любовь друг к другу», 25.09.2008, <http://news.liga.net/news/N0851552.html>.

II

Правильніша відповідь на це запитання вимагала б піти глибше за явища і події, що лежать на поверхні. Вона мала б початися зі з'ясування, чим власне була Помаранчева революція.

Але у цьому і полягає велика проблема. Кожна революція є наслідком збігу декількох факторів, яких годі звести до одного-двох. Що більше: дивлячись на те, як уряд Януковича швидко й ефективно згортає одне за одним завоювання Помаранчевої революції і вганяє Україну назад у «русский мир», постає сумнів, чи була вона революцією взагалі. Адже революція є поворотним пунктом у розвитку історії, після якої все, що було після, не може бути таким, як було перед тим. Яка ж це була революція, якщо вона дала собі так швидко здатися? І чи не був Майдан взагалі одним великим і яскравим шоу, котре має мало спільного зі справжніми революційними подіями?

В основі таких поглядів лежить певна перспектива, яка пропонує дивитися на революцію як на щось дуже велике і виняткове. Таке, що трапляється раз на сто років, а потім освічує розвиток людства на наступне століття — як це було з Французькою революцією 1789 р. та Російською 1917 р. Така перспектива є не що інше, як певна історична аберація. Людська свідомість побудована так, що ми не можемо побачити велике з малої відстані. Нам потрібна довша історична перспектива. Насправді ж, великі

революції починаються дуже скромно. Скажімо, центральним символом Французької революції було взяття Бастилії. Мало хто, однак, знає, що на той момент, коли її штурмували революційні маси, у ній перебували лише семеро в'язнів: четверо шулерів, двоє божевільних і один збоченець-аристократ. Саму ж Бастилію охороняло декілька десятків старих, не придатних до регулярної служби солдатів, і щоб зміцнити охорону, до них додали ще декілька молодших і боєздатних швейцарських гренадерів ¹.

Що ж до Російської революції, то характерним є такий епізод: коли Сергій Ейзенштейн знімав свій відомий фільм «Великий Жовтень» (1927), він інсценізував взяття Зимового палацу — подію, що в російському випадку була тим самим, що взяття Бастилії у французькому. Щоб зняти цю сцену, Ейзенштейн звернувся до ветеранів революції і громадянської війни, щоб вони прийшли і ще раз відтворили цю подію. На його заклик відгукнулося майже 5 тис. ветеранів — значно більше за ті декілька сотень матросів і червоногвардійців, які дійсно брали Зимовий палац. Багато з них принесли свої гвинтівки і при «штурмі» навіть декілька разів вистрілили у вази, що стояли на сходах палацу. Після зйомок до Ейзенштейна підійшов старий портер, який служив у Зимовому палаці ще до революції, а тоді якраз кінчив замітати черепки з розбитих ваз: «Минулого разу, —

¹ Див. статтю «Storming of the Bastille», доступну за адресою: http://en.wikipedia.org/wiki/Storming_of_the_Bastille.

пожалівся він, — коли ваші хлопці вперше брали Зимовий, вони були набагато акуратнішими»¹.

Є одна добра порада: якщо не знаєш відповіді, спробуй розширити контекст. А цей ширший контекст каже, що революції не є ані рідкісними, ані винятковими явищами. Чарлз Тіллі вжив дуже добру метафору: революція не подібна до сонячного затемнення, яке відбувається рідко, але з певною регулярністю, — революції радше нагадують транспортні пробки на дорозі, що їх важко і майже неможливо передбачити. Але тим не менше, вони трапляються частіше і тривають довше, аніж ми думаємо. За підрахунками Тіллі, за 500 років — від Колумба до розпаду СРСР — у різних європейських країнах революційні ситуації і революції тривали 709 років².

Треба також пам'ятати, що революції не є одноразовим актом. Вони проходять через декілька стадій: революційна ситуація, революція, контрреволюція й установлення нового балансу³. Тому революції швидко починаються — але не швидко кінчаються. Пил, які вони знімають, ще потім довго влягається.

¹ Цит. за: *Orlando Figes, Natasha's Dance. A Cultural History of Russia* (London, New York, et al., 2003), p. 460.

² *Charles Tilly. European Revolutions, 1492–1992* (Oxford, 1994), p. 543.

³ Див. також класичну працю: *Crane Brinton. Anatomy of Revolution* (New York, 1965). Серед українських істориків спробу порівняльного аналізу революцій зробив Іван Лисяк-Рудницький, критично ревізуючи, серед іншого, основні тези книжки Крейна Брінтона: *Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе.* — К., 1994. — Т. 2. — С. 29–37.

Так, Французька революція дала початок революційним потрясінням у Франції, котрі тривали майже 80 років, аж до 1870 р. Відомим є жарт: Німеччина почала свій шлях до демократії з революції 1848 р., і їй забрало усього 100 років, щоб досягти бажаного. Російська революція почалася у 1917 р. — і забрало майже ще 75 років, поки вона зазнала повного краху.

За аналогією, ми не можемо розглядати Помаранчеву революцію як одноразовий чи кінцевий акт. Я колись сформулював гіпотезу, від якої не відмовляюся досі ¹: Помаранчева революція є одною з кольорових революцій у країнах, котрі не мали свого ані 1968-го, ані 1989 р., а тому вона є якби запізнилою спробою і їх певним продовженням.

Між революціями 1968 та 1989 рр. існує генетичний зв'язок. Говорять, що учасники масових акцій у Східній Європі любили перевертати число «89», роблячи його «68» ². В Україні і 1968 р. був мало відчутним — бо радянськими кордонами вона була ізольована від зовнішнього світу. Але в тодішній Україні

¹ Див. мою статтю «Re: birth of Ukraine» («Критика». Р. XX, Ч. 1–2, січень–лютий 2005, с. 9–12), а також мій виступ «Ukraine 1989: Blessing of Ignorance» на конференції The «Brave New World» after Communism. 1989: Expectations in Comparison, Institute for Human Sciences, Vienna June 15–16, 2009 (доступний за адресою: http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=287&Itemid=231).

² Джованні Арриґі, *Иммануил Валлерстайн, Теренс Хопкинс. 1989-й как продолжение 1968-го // Неприкосновенный запас. — 2008. — № 4 (60), стаття доступна за адресою: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/arr2.html>.*

можна було спостерігати певні явища і події, які пов'язували її з досвідом 1968 р. На перший погляд, тяжко говорити про певні спільні риси революції 1968 р.: на Заході, у Парижі чи американських університетських кампусах це був масовий протест проти демократії заради комунізму, натомість на Сході, у Варшаві та Празі це були протести проти комунізму заради демократії. Однак і тут, і там було принаймні одне, що робило їх схожими: це були системні протести молодого покоління проти системи, створеної старшими політиками. У тому сенсі українські «шістдесятники» були схожі як на західних «sixties», так і на покоління Міхніка та Гавела.

Існував й інший, безпосередній зв'язок між Україною і «Празькою весною»: як впливає з обнародованих недавно документів часів Холодної війни, «український фактор» був вирішальним у рішенні ввести радянські танки у революційну Прагу. Тодішній Кремль був досить нерішучим, щоб удатися до такого радикального кроку. І, цілком можливо, таки не наважився, якби не українське керівництво. Шелест не гарантував, що йому вдасться втримати Україну, якщо дозволити далі розвиватися подіям у Чехословаччині своїм ходом. Його з соратниками найбільше тривожили два регіони: Західна Україна, з її чисельним греко-католицьким населенням та ще живою пам'яттю збройної боротьби проти радянської влади, та Донбас із його непокірним робітництвом, якого особливо приваблювали гасла «соціалізму з людським

лицем»¹. За кілька років і сам Шелест упав жертвою підозрілості Кремля: він був звільнений зі своєї посади, звинувачений у надмірній самостійності і проявах націоналізму.

Мине якихось 15-20 років, і у 1989 р. в Україні головними центрами антирадянської фронди стануть ті самі актори й регіони, що викликали підозру у 1968–1972 рр.: національно-зорієнтована Західна Україна, Київ із його національними комуністами і відносно масовим опозиційним рухом, яким керували колишні «шістдесятники», та Донбас, центр масового шахтарського страйкового руху.

Незалежна Україна постала пізнім літом 1991 р. як союз цих трьох малоймовірних за інших обставин союзників: умовно кажучи, Львова, Києва і Донецька². Це був союз, який нагадував лебедя, рака і щуку. Не дивно, що він швидко розпався, як тільки зник їхній спільний ворог — союзна центральна влада у Кремлі. Поза цими трьома великими містами решта України не пережила того, що відбувалося у Празі 1968 р. чи Варшаві 1989 р. Український варіант був ближчим до того, що американські історики Стівен Коткін та Ян Гросс назвали

¹ *Michael Kramer. Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): The Diaries of Petro Shelest // Cold War International History Project Bulletin 10 (1998). — P. 234–247; Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives, див. за адресою: <http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/ukraine.pdf>.*

² Це є головною тезою книжки: *Андреас Виттковски. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты (Киев, 1998).*

«не-громадянською революцією»: коли колишня комуністична еліта, за браком загальнонаціональних масових опозиційних рухів, передала владу сама собі ¹. У кожному разі, українські «недореволуції» 1968–1989/1991 рр. залишали почуття недоситу. У них було щось неповноцінне, ба навіть несправжнє. Цю неповноцінність застосовували донедавна як аргумент, чому Україна не має жодних шансів вступити до ЄС: бо Україна ніколи не пережила серйозного руху за свободу, як Угорщина у 1956 р., Чехословаччина у 1968 р. чи Польща у 1980-х ².

Помаранчева революція уневажнила цей аргумент. І у цьому, на мою думку – головним чином, хоча й не винятково, – полягає її значення. Бо так насправду, якщо очистити вимоги 1968 і 1989 рр. від неминучих за кожної революції утопійних гасел, то і тоді, і тоді йшлося про щось дуже прагматичне: побудова західної ліберальної демократії та вільного ринку, з усіма їхніми – тоді ще не очевидними, але, як ми знаємо зараз, неминучими – вадами.

¹ *Stephen Kotkin, Jan T. Gross. Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment (The Modern Library, 2009).* Треба, однак, застерегти, що у країнах колишнього комуністичного табору такий варіант був радше правилом, аніж винятком – й у тому сенсі приклад Україна не був винятковим.

² Див., до прикладу: *Агам Загаєвський.* Львів – це справжній поліс // *Ігор Балінський, Богдана Матіяш.* *Leopold multi-plex.* – К., 2008. – С. 133–134. Загаєвський згадує, що цей аргумент виголосили керівники німецької Зеленої партії на конференції у Львові у 2001 р.

Помаранчева революція теж була виразом цих настроїв, з вочевидь завищуваними очікуваннями і, відповідно, неминучими розчаруваннями. Розчаруваннями, додамо, на тлі глобальної економічної кризи. Янукович прийшов до влади на хвилі цих розчарувань. Можна було очікувати, що як «контр-революціонер» він відмовиться від західної формули. Тим більше, що двадцять років після падіння комунізму у двох найбільших колишніх комуністичних країнах — Китаю і Росії — ми бачимо нову, незахідну формулу успіху: м'який авторитарний режим мінус демократія плюс ринок, побудований на експлуатації дешевих місцевих — природних чи демографічних — ресурсів. Послідовне, хоча й м'яке згортання демократії за перші місяці влади Януковича можна розглядати як його спробу наслідувати цю китайсько-російську формулу. Чи вдасться вона — знову ж таки, дасться бачити. Однак що вже зараз видно: oprіч згортання демократії, Янукович не відмовляється від євроінтеграції як стратегічного завдання. А це змушує його до бодай формального дотримування західних стандартів — хоча би на словах, якщо не на ділі. Зі свого боку, попри виразне і глибоке розчарування Помаранчевою революцією, більшість (53 %) українців — а особливо молоді люди між 20 і 39 роками (більше 60 %) — далі хочуть бути і жити в Євросоюзі ¹.

¹ «Більшість українців хочуть у союз», «Українська правда», 11 травня 2010 р., матеріал доступний на: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/11/5031469/>.

Поки зберігається курс України на євроінтеграцію, доти Помаранчева революція не кінчилася. Вона була продовженням «недореволуцій» 1968 та 1989 рр., які Україна не могла вповні пережити через свою закритість і зізольованість від Заходу. Якщо моя гіпотеза є правильна, тоді уряд Януковича може стати не чим іншим, як епізодом у цьому довгому ланцюгу подій. І це буде ще одна, на той раз складніша відповідь на запитання, що залишилося після Помаранчевої революції.

III

У ширшому історичному контексті варто говорити про ще одну загальну тенденцію: від часу Французької революції переможними були ті, які експлуатували національне питання. І 1917-й, і 1989 рік є цій тезі добрим підтвердженням. Навпаки: молодіжна революція 1968 р. на Заході тому й, як вважають, зазнала поразки, що не мала у собі національного ферменту¹.

Помаранчева еліта підтвердила важливість національного питання двічі: коли виграла у 2004 р. і коли програла у 2010 р. Помаранчева революція мала виразно національний, антиросійський вимір: одні з тих, що стояли на Майдані, не любили Росії, тому що вона була Росією, інші — тому, що вона не була демократією, а одні й другі — тому, що Кремль

¹ Див. польське узагальнююче видання: *Małgorzata Jurkiewicz, Lolanta Pieńkos, red. Rewolucje 1968* (Warszawa, 2008).

виразно і неприховано підтримував Януковича. Без сумніву, національний характер Помаранчевої революції відіграв свою роль — але навряд чи був вирішальним: нагадаю, що Майдан говорив і українською, й російською мовами, і там стояли пліч-о-пліч як націоналісти, так і комуністи.

Моя теза полягає в тому, що помаранчевій еліті не вдалося власне скористатися з цього останнього фактора і спрямувати українське націотворення у русло будівництва громадянської нації. Ющенко обіцяв стати президентом усієї України — однак кінчив президентом одної тільки Галичини (якщо судити за його виборчими результатами 2010 р.). У своїй політиці він виразно надавав перевагу вузькій, етнічній моделі української нації — за формулою «одна мова, одна історія, одна церква». А прикладом такої моделі в Україні є Галичина, тому власне там Ющенко під кінець своєї влади знайшов найбільшу підтримку.

Поразку Ющенка та всієї помаранчевої еліти годі пояснити однією причиною. Очевидно, шанси на утримання «помаранчевих» при владі були би набагато кращі, якби революція сталася, скажімо, у 2001, а не у 2004 р. — тобто на хвилі економічного піднесення, а не в умовах глобальної економічної кризи. По-друге, жодна революція не відбувається у вакуумі. Міжнародний чинник відіграє далеко не другорядну роль ¹. Помаранчева революція могла б устоятися, якби не становила таку серйозну загрозу

¹ Зокрема, він був вирішальним у поразці української національної революції у 1914–1923 рр. — див. мою статтю: Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2–3. — С. 254–269.

для режиму Путіна. Поки закриті архіви ФСБ, про роль Росії у поразці помаранчевої еліти можемо зараз лише здогадуватися. У кожному випадку, Олександр Проханов, якого називають голосом Кремля, відверто зараховував політичну кризу і нейтралізацію Ющенка до заслуг Росії. Головна стратегічна мета Кремля, за його словами, – призупинення «жахливого процесу українізації цього величезного руського фрагмента», яким є Україна, і перетворення її «у позаблокову, дружню і про-російську державу»¹. Важливо: ця лінія Кремля мала широку підтримку російського суспільства. Як свідчать опитування, за останні двадцять років у Росії спостерігається безпрецедентне зростання націоналізму² – про яке у Кремлі воліють не говорити, бо, відповідно до логіки російської логіки, існує лише український націоналізм; у російській ж «керованій демократії» масового націоналізму, за означенням, бути не може.

Але ані економічна криза, ані російський чинник не може зняти відповідальність з Ющенка та всього помаранчевого табору за поразку. Маю враження, що російська сторона паразитувала на недалеко-

¹ Див. стенограму передачі на московському радіо «Эхо Москвы», Особое мнение. Гости: Александр Проханов Ведущие: Ольга Журавлева. Среда, 17.09.2008, доступне за адресою: <http://www.echo.msk.ru/programs/personalno/540936-echo/>.

² Див. дослідження Pew Research Center Two decades after the Wall's Fall: End of Communism cheered but now with more reservations, pp. 55-57, доступне за адресою: <http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>.

глядності українського президента — у першу чергу, на його політиці «етнонаціоналізації». Кожна українська політична сила, яка ставить на зведення України до етнічної моделі, — приречена на поразку. У цьому сенсі крах цієї моделі, завдяки «спільним зусиллям» помаранчевого Києва і путінівської Москви, показує, як національне питання стало однією з причин краху Помаранчевої революції.

«Україна галицького виробництва» була би бажаною для ефективної модернізації країни. Як показує приклад сусідньої Польщі, чим вища національна однорідність, тим вищий шанс на успішну посткомуністичну трансформацію. Навряд чи полякам би вдався відносно швидкий перехід до ринку і демократії, якби Польща залишалася у передвоєнних кордонах із-перед 1939 р. Але в Україні ця модель тому й малоймовірна, що у своїй теперішній конфігурації вона нагадує міжвоєнну Польщу, з її вкрай неоднорідним населенням. За цих обставин, реалізація такого проекту потребує надто багато ресурсів. Але навіть за відсутності чітких та цілеспрямованих асиміляційних зусиль з боку Києва, на цю модель діє час — ради цього варто подивитися, як зросло за останні двадцять років число мешканців України, які вважають українську мову рідною чи розмовляють нею, між двома останніми переписами 1989 та 2001 рр. Якщо б ця тенденція збереглася, то за пару десятків років можна б очікувати, що більшість України таки стала б україномовною. На це, зрештою, надіявся Ющенко під кінець своєї каденції: він переконував, що тільки наступні покоління його зрозуміють.

Але час не є певним фактором. Він швидко змінюється. І часто його попросту нема — надто коли маєш такого сильного супротивника, як сусідня Росія. До того ж ця модель має власну внутрішню слабкість: розкол серед національних демократів. Він є невиліковною хворобою. Як свідчить розвиток подій після приходу до влади Януковича, вони не об'єднуються навіть перед лицем спільної загрози.

Відповідно, прихід до влади «донецьких» можна вважати за нав'язання всій Україні своєї регіональної моделі — «України донбаського виробництва». Зауважу: Донбас є єдиною українською «континентальною» територією, де за останні 20 років дуже помітно зріс відсоток російськомовних. Однак попри свою російськомовність, Донбас не бачить своє майбутнє у Росії. Тут істотно зросло число людей, які вважають себе українцями, й російська ідентичність тут зажила дуже невеликої популярності. Але таке «національне» оцінювання Донбасу дає мало до зрозуміння цього регіону: на відміну від галичан, місцеве населення головний наголос робить на соціальні, а не національні вартості. Однак понад усе тут домінує регіональна ідентичність: Донбас є ані російським, ані українським — він є донбаським. Мешканці Донбасу готові прийняти Україну як незалежну державу, за умови, якщо це буде держава, політично і культурно близька до Росії¹.

¹ Див.: Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Віктор Сусак. Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні (Київ — Львів, 2008, Україна модерна. Спеціальний випуск).

Однак донбаська модель теж є дуже проблематичною. На перший погляд, вона є більш ліберальною, політичною моделлю, побудованою на багатокультурності — так принаймні твердять ті люди з оточення Януковича, які відповідальні за гуманітарну політику. Але це тільки на перший погляд, бо Донбас можливо й є поліетнічним за своїм складом — але він є виразно монокультурним за своєю мовою. До того ж ліберальний характер цієї моделі є сумнівним. Це є «громадянська нація без громадян» — бо побудована на згортанні демократичних практик і запровадженні послууху. Подібно до галицької моделі, вона теж побудована на ксенофобії. Головною мішенню її ненависті є галичани і т. зв. «свідоміти» — ті, хто виступає за максимальне унезалежнення України від Росії — й, меншою мірою, євреї, поляки, американці і всі, хто уособлюють Захід.

Але головна її проблема полягає не в тому: навіть якби вона по-справжньому була ліберальна, проти неї виступає сам дух історії. Подібні моделі — як-от радянська, чехословацька чи югославська — на посткомуністичному просторі не устоялися. Україна є останньою державою у Центрально-Східній Європі, де ця модель *ще* зберігається. Щоб бути успішною, ця модель має забезпечити українців високими стандартами життя, скажімо, як у Швейцарії. Навряд чи владі Януковича це вдасться, навіть якщо він перебуватиме при владі дві каденції. Бо, на відміну від Росії чи Китаю, Україна не має дешевих ресурсів, на яких би могла будувати своє швидке економічне процвітання. Іншими словами: Янукович дістав доступ до «батога», але у нього немає «пряників».

Є третій варіант: «обкраєна Україна», Україна без Галичини або ж без Криму та Донбасу. Це той варіант, про який останніми часами чуємо все частіше й голосніше, як скажімо, у недавньому інтерв'ю Андруховича ¹. З цією моделлю є, однак, такі самі, якщо не більші проблеми, як із першими двома. По-перше, досі в Україні немає жодної політичної сили, яка взялася б її зреалізувати. Її речники виражають її несміло — скажімо, незрозуміло: Андрухович таки виступав за від'єднання Донбасу чи Криму, чи ні? — і не хочуть вийти з зони комфорту, щоб організувати відповідний рух, політичні партії і т. д. Поки так є, «галицький» чи «донецький» сепаратизм залишається академічним чи «кав'ярним», його можна не брати до рахунку.

По-друге: оскільки незалежна Україна стала суб'єктом міжнародного права, її розпад потребував би сильної зміни геополітичної ситуації. Це мала б бути справжня геополітична революція, на зразок тої, що сталася 20 років тому у зв'язку з падінням комунізму. Але тим разом було недостатньо, щоб сталось щось в Україні чи в Москві — мало би щось статися ще щось у Брюсселі чи Вашингтоні.

По-третє — і мабуть, головне: помимо сильних внутрішніх розколів, Україна демонструє сильний запас внутрішньої стабільності. Вона колеться, але не розколюється. Опитування останніх років показують: після Помаранчевої революції істотно зросло число людей, які ідентифікують себе з Україною та її

¹ «Андрухович виступає за відокремлення Криму і Донбасу», «Українська правда», 23 липня 2010 р., матеріал доступний за адресою: <http://life.pravda.com.ua/problem/4c49b6b2414dd/>.

інтересами і називають себе патріотами України. Причому це зростання видно у кожному з політичних таборів, не лише серед «помаранчевих» регіонів, а й серед тих, що є головною базою «регіоналів»¹.

Іншими словами, oprіч наших українських «страстей за націоналізмом» — страстей навколо питання, чи Україна має забагато чи замало української нації й українського націоналізму — я наполягаю на висновку, який я зробив декілька років тому перед Помаранчевою революцією² і котрий я не бачу підстав переглядати після неї: Україна має рівно стільки нації й рівно стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб забезпечити її стабільність і життєздатність.

Порівняння різних опитувань з-перед і після 2004 р. показує, що коли йдеться про українську ідентичність — як в етнічному (українець), так і в політичному (громадянин України) сенсі — то вона і далі залишається головною і не має серйозних супротивників (див. нижче таблицю).

Український націоналізм може у 1990-х роках і був, як написав колись Андрю Вілсон, «вірою меншості»³ — але тоді це була найбільша меншість: усі інші навіть близько не можуть зрівнятися з нею. Якщо це є правдою, то правдою є й інше: кожна спроба зробити «більше націоналізму» неминуче вдаряє назад, по тих, хто проводить таку політику. І це, мабуть, одна з головних причин поразки помаранчевої еліти.

¹ Див. статтю «Неевклідова Україна» у моїй книжці «І знову страсті за націоналізмом» (у друці).

² *Ярослав Грицак*. Страсті за націоналізмом. — К., 2004. — С. 4.

³ *Andrew Wilson*. Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith. — Cambridge, New York, 1997.

ДЕСЯТЬ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ
(в дужках – відсотки респондентів, які їх обрали)

Україна загалом	Центр	Захід	Схід	Південь
Громадянин(ка) України (67,9)	Українець(ка) (74,4)	Громадянин(ка) України (84,5)	Мешканець свого міста (49,8)	Громадянин(ка) України (69,7)
Українець(ка) (64,1)	Громадянин(ка) України (70,8)	Українець(ка) (82,7)	Громадянин(ка) України (46,3)	Українець(ка) (58,1)
Жінка (46,3)	Жінка (47,4)	Жінка (45,0)	Жінка (43,7)	Мешканець свого міста (52,1)
Мешканець свого міста (45,6)	Мешканець свого міста (45,1)	Чоловік (36,2)	Українець(ка) (39,5)	Православний(на) (50,9)
Чоловік (38,8)	Чоловік (38,7)	Православний(на) (34,9)	Чоловік (38,1)	Жінка (48,1)
Православний(на) (37,8)	Православний(на) (33,8)	Молодий(а) (33,6)	Житель мого регіону (32,1)	Чоловік (41,2)
Молодий(а) (33,5)	Молодий(а) (33,6)	Мешканець свого міста (33,1)	Православний(на) (30,0)	Молодий(а) (37,8)
Житель мого регіону (29,9)	Житель мого регіону (31,3)	Греко-католик(чка) (31,0)	Молодий(а) (27,9)	Житель мого регіону (29,4)
Пенсіонер(ка) (25,8)	Старшого віку (27,6)	Житель мого регіону (25,8)	Пенсіонер(ка) (25,8)	Пенсіонер(ка) (25,1)
Старшого віку (23,1)	Пенсіонер(ка) (26,2)	Пенсіонер(ка) (25,8)	Робітник(ця) (21,6)	Робітник(ця) (22,8)

Джерело: «Про природу регіоналізму в Україні», *Zaxid.net*, 30 квітня 2010 р., матеріал до-ступний за адресою: <http://www.zaxid.net/blogentry/65020/>. Це є дані опитування, яке виконали львівські соціологи весною 2010 р. за підтримки Програми дослідження сучасної України імені Петра Яцика.

IV

Замість висновків, хочу звести три окремі нитки мого виступу в одну. Спільним знаменником тут є питання про Україну як модерний продукт. Нація і національність є одним результатом модернізації — але не єдиним і, правдоподібно, навіть не головним. Помаранчева революція може й зробила Україну трохи більш українською — вона, однак, не зробила її суттєво модернішою. В Україні не стало менше корупції, не з'явилися масові профспілки, жоден український університет не став автономним, українські наші партії нагадують радше клани, і т. д і т. п. Проблема з оптикою нашої україномовної інтелігенції — кажу «нашої», бо відношу себе до її числа, — полягає в тому, що вона більше звертає увагу, наскільки Україна є українською, аніж на те, наскільки вона є модерною.

Ми повинні перенести свою увагу з першої частини на другу: з ідентичностей на цінності. Бо власне цінності — те, у що ми віримо і що мотивує нашу поведінку, — визначають те, чого ми можемо насправді досягти, і, відповідно, вдачу чи невдачу модернізаційного проекту¹.

Якщо прийняти цю перспективу, то головне, що єднає Україну — це не тільки чи стільки почуття належності до цієї країни, скільки почуття безпеки, бажання вижити за всяку ціну. Безпека є підставовою й універсальною цінністю, яку українці розділяють з усіма іншими народами і націями. Порівняльні дослідження показують, однак, що серед усіх інших держав світу Україна і її населення мають найсильніше виражені почуття до виживання і, відповідно, одні з найслабших — почуття до вільного самовираження. А це є одним з найважли-

¹ Див. мою книжку «Життя, смерть та інші неприємності» (Київ, 2008).

віших показників — наскільки наше суспільство залишається закритим і недомодернізованим.

На щастя, відсталість не є вироком. Навпаки, як показав колись наш напівземляк і відомий економічний історик Олександр Гершенкрон¹, за певних обставин відсталість може стати великою перевагою, бо дає можливість перескочити цілі стадії розвитку і перейняти найбільш модерні форми господарства, технології і т. д. Іншими словами: за певних обставин колишні відсталі суспільства можуть наздогнати та навіть перегнати суспільства розвинуті. Тільки що вони досягають цього не сталим і стабільним розвитком, а стрибками. Чим далі на схід, тим більшу роль у цьому стрибку мала відігравати держава — бо чим далі на схід, тим менше саме суспільство не має для цього ані відповідних ресурсів, ані відповідної самоорганізації. Тому ключовою умовою є прихід до влади більш чи менш радикально налаштованих реформаторів, котрі діставали доступ до державних ресурсів заради здійснення такого стрибка.

Революції і є власне часом таких великих стрибків — чи радше, шансом на такі стрибки. А тому не конче усі вони вдаються. Мабуть, багато хто з вас пам'ятає статтю Річарда Пайпса з декількох років, у якій він показував, на підставі різноманітної статистики, що прихід до влади Путіна і згорання російської демократії не був результатом маніпуляцій правлячої еліти — радше, зміни у російській політиці відповідали тим великим і не конче позитивним змінам у масовій російській свідомості, що їх Пайпс назвав «втечею від свободи»². Його висновок

¹ Див.: *Alexander Gershenkorn. Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays.* — Cambridge, MA, 1962. — P. 5—30.

² *Richard Pipes. Flight From Freedom: What Russians Think and Want // Foreign Affairs, May/June 2004.*

дістав підтвердження у світовому опитуванні щодо цінностей: регрес, який стався у Росії протягом 1990-х років, дуже вражає ¹.

Україна була включена в опитування щодо цінностей порівняно недавно, а тому, на відміну від Росії, ми не маємо матеріалу до порівнянь. Є, однак, інші опитування, які безсумнівно показують, що в Україні за останні двадцять років теж сталася подібна «втеча від свободи». Скажімо, серед колишніх комуністичних країн Україна б'є рекорди щодо розчарування у багатопартійній системі: число її прихильників між 1991 та 2009 рр. змінилося від виразної більшості (72 %) до виразної меншості (30 %) ². Ми не знаємо, чи це розчарування є результатом двадцяти років демократії, чи тільки останніх — і знову ж таки, якщо тільки останніх, то наскільки це розчарування було спричинене політичною, а наскільки економічною кризою. Якщо, однак, брати сумарний індекс «демократичності» українців, то за п'ятибальною системою оцінювання він виглядає на міцну «трієчку»: Україна займає місце рівно посередині — і ситуація у Росії, яка закриває список, є набагато депресивнішою ³.

Тому найпростішою і найпереконливішою відповіддю на запитання: «Що залишилося після Помаранчевої революції?» є: «Після Помаранчевої революції залишилася сама Україна». З усіма її вадами, кризами і суперечностями — але водночас відносно стабільна, відносно демократична і відносно прозахідна. Така Україна приречена радше на еволюцію, аніж на революцію. Звичайно, революції і далі можуть траплятися — подібно, як трапляються транспортні пробки на дорогах.

¹ Rowan Ingelhardt, Wayne E. Baker. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values // American Sociological Review. — 2000. — Vol. 65, No 1 (Feb.). — P. 40.

² Two decades after the Wall's Fall, p. 30.

³ Ibid., p. 21.

Але доки переможна еліта братиме владу заради влади, а не заради модернізаційних стрибків, доти Україна приречена на повільну еволюцію, якщо не стагнацію.

«Ми перебуваємо у ситуації, в якій — і я не вагаюся це сказати — ми не можемо розраховувати на швидкі зміни [...]. Такий висновок випливає з характеру оточення, в якому знаходиться наша країна, з характеру нашої незалежності, якою диспонуємо, а також з рівня нашого суспільного розвитку, на якому ми перебуваємо — як з точки зору техніки, так і політичної свідомості, так зрештою культурного і морального стану...»¹.

Ці слова не про Україну. Я щойно процитував уривок зі статті, яку написав відомий польський філософ Лешек Колаковський понад 50 років тому, коли у комуністичній Польщі вмерли надії на швидкі зміни. Цитую не ради того, щоб порівняти Україну 2010 р. з Польщею 1957 р. І, відповідно, зробити банальний висновок, що Україна потребує довшого часу, щоб пройти той самий шлях, який Польща пододала за 50 років. Хто який пройде шлях і за скільки років — цього нікому не дано знати. Цитую цей текст з іншого приводу. Життєвим кредом Колаковського була ревізія — всього того, у чому він жив і у що вірив: марксизм, Польща, Європа. Мені ж особисто він імпонує тим, що він пробував ревізувати, чим була і є модерність. Зокрема, він наголошував на неунікності *sacrum* і метафізики у світському житті. Як писав Лешек Колаковський, революційна ментальність є не чим іншим, як модерним варіантом релігійної віри в апокаліпсис. Віри у те, що прийде страшна велика катастрофа, по якій все зміниться на краще і всі ми заживемо щасливо². Жодна революція не може виконати цієї обіцянки. Але без спокуси цієї обіцянки годі уявити будь-яку революцію.

¹ Цитую за: *Czas ciekawy, czas niespokojny. Z Leszkiem Kołakowskim rozmowa Zbigniew Mentzel. Cz. 2* (Kraków, 2007), s. 160.

² *Leszek Kołakowski, «Revolution — a Beautiful Sickness», in his Modernity on Endless Trial, (Chicago Press, 1990), p. 215—234.*

З цієї перспективи, нагадував він, поразка є неunikним і неминучим явищем нашого життя. Це, однак, не дає підстав для депресії і розчарування. Навпаки — поразка відкриває шанс на одкровення, критичне передумання, нові розв'язки.

Я закінчу дуже суб'єктивними висновками. На відміну від тих моїх колег, які вірять, що суб'єктивність треба залишати за дверми свого кабінету, я люблю повторювати слова Нормана Дейвіса: тільки погані історики вдають, що вони об'єктивні — добрі ж історики свідомі своїх упереджень і численних обмеженостей, і радо до них признаються ¹.

Отже, мій розум і моє серце стоять за іншою моделлю України — я називаю її третьою Україною. Словами молодого київського публіциста, це є проєкт, що закликає дивитися на українські реалії не з висоти львівської дзвіниці чи донецького терикона, а з позиції Центру, як географічного, так і політичного ².

Україна, з її різномірною культурою і складною історією, приречена на глибокі політичні кризи. І це є поганою новиною. Доброю є ж та, що попри все жона з цих криз, включно з Помаранчевою революцією, поки що кінчалася компромісом. Можна сперечатися, наскільки добрими чи справжніми були ці компроміси. Але як на мене, така дискусія позбавлена глибшого сенсу: поганий мир завжди краще за красиву війну. Проблема України полягає не у регулярному повторюванні менш чи більш прагматичних компромісів — проблема України, на мою думку, полягає у відсутності стратегічного компромісу, який би стосувався таких

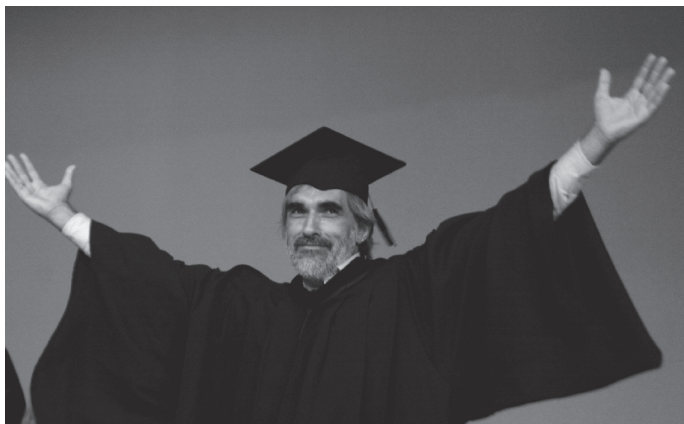
¹ *Norman Davies*, «The Misunderstood Victory in Europe», *New York Review of Books*, Vol. 42, number 9 (May 25, 1995).

² *Михайло Дубинянський*, «Золота середина», «Українська правда», 28 червня 2010 р., <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/28/5173726/>.

питань, як мова, історична пам'ять і зовнішня орієнтація. А такі стратегічні компроміси вимагають більше часу і, відповідно, неминучих розчарувань.

І тут знову покличуся на історичний досвід. В історії було декілька революцій, що їх називали «великими». Але тільки одна заслужила титул «славетної»: Англійська революція 1688 р. Вона була не так революцією, як компромісом, що поклав кінець розколу, породженому попередньою революцією — але не скасував її політичного ефекту.

Подібно, після Помаранчевої революції і «біло-голубої» контрреволюції мав чи міг би прийти великий політичний компроміс. Але такий компроміс сам по собі вимагає ще одної революції — на той раз не політичної, а інтелектуальної. Іншими словами: зміни способу думання, чим є Україна і яке її місце в сучасному та дуже мінливому світі. А це вже завдання не так політичної, як інтелектуальної еліти. Коротко кажучи, нас із вами.

Науково-популярне видання

Ярослав Грицак

ЩО ЗАЛИШИЛОСЯ ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ?

Оригінал-макет підготовлено
ФОП *Н. О. Єгоровець*

Підписано до друку 07.09.2010. Формат 70 × 100¹/₃₂.
Гарнітура «BalticaСТТ». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,28.
Наклад 1000 прим.
Зам. 10-41.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Грицак, Ярослав

Г85 Що залишилося після Помаранчевої революції? —
К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. —
31 с.: портр.

ISBN 978-966-518-549-9

У лекції відомий український історик, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка та Українського католицького університету, Почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» аналізує спадок Помаранчевої революції у ширшому історично-порівняльному контексті. Відповідно до цієї перспективи, ключовим питанням у Помаранчевій революції є Україна як модерний продукт. Доки переможна еліта буде брати владу заради влади, а не заради модернізаційних стрибків, доти Україна приречена на повільну еволюцію, якщо не стагнацію.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

**УДК 123 (477)
ББК 66.3 (4Укр)**

